

Василь ІВАШКІВ

**ПРИЧИНКИ ДО ТЕМИ:
“ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ
ТА ОСТАП ВЕРЕСАЙ”**

Vasyl IVASHKIV. Additions to Themes “Panteleimon Kulish and Ostap Veresay”.

У “Записках о Южной Руси” Пантелеймон Куліш значне місце відвів характеристиці носіїв фольклору, котрі зберегли у своїй пам’яті неоціненні народнопоетичні скарби. Пишучи про них, П.Куліш відштовхується від образу старого сліпця, котрого фольклорист-початківець побачив із хлопцем-поводирем біля своєї квартири у Києві. Саме від цього сліпця він, за його словами, записав відому легенду про лицаря Михайлика та Золоті ворота. Роздумуючи про таких людей, фольклорист зазначив, що серед них були люди з прекрасною пам’яттю, а частина з них займає “первое место по развитию поэтических и филологических способностей”¹.

У цьому плані показовими є стосунки П.Куліша з найбільш знаменитим із українських кобзарів Остапом Вересаєм, у якого фольклорист нерідко просив мудрої поради та молитви: “Оце, брате Остапе, збираємось ми у далеку дорогу до чужих земель, учиться всякого розуму. Попросимо тебе, помолись за нас Богу. Може, Бог твою мужичу молитву почує скорійше, ніж нашу панську. Не за гроші наші помолись Богу, а за те, що ми щирою душею бажаєм усякому доброму чоловікови святого добра”². Або приклад з іншого Кулішевого листа Вересаєві уже від 22 березня 1859 р.: “Збираюся і я на Вкраїну, і, може, побачу тебе і поражусь з тобою, як у світі жи-

ти”³. Про глибоке розуміння національної ролі українських кобзарів, дбайливе ставлення до них свідчать і рядки Кулішевого листа Вересаєві уже від 16 листопада 1865 р.: “Темний ти чоловік, а як заграєш у бандуру та заспіваєш, то і в такого серце стрепенеться, що весь світ із’їздив. Тим твоє діло, друже Остапе, спасенне, і ти на свою долю не нарікай, хоч вона тобі і гірка здається. Одарив тебе Бог розумом і словом таким, що видющі в тебе учатся і письменні люде тебе поважають”⁴. Такі висловлювання суттєво доповнюють Кулішеві судження про кобзарів і кобзарство, висловлені в “Записках о Южной Руси”, а також свідчать про те, що тема “Пантелеймон Куліш і кобзарство” (в т.ч. й тема “Пантелеймон Куліш та Остап Вересай”) заслуговує спеціального вивчення, тим паче, що українські радянські дослідники кобзарства (зокрема, Ф.Лавров, Б.Кирдан та А.Омельченко) її переважно обминали або інтерпретували тенденційно.

Дослідники неодноразово ставили питання про те, чи П.Куліш знав О.Вересає у часи підготовки матеріалів другого тому “Записок о Южной Руси”, тобто друга пол. 1856 – поч. 1857 рр. На думку Олени Пчілки, їхнє знайомство треба датувати 1856 р.⁵ (здається, перший відомий лист П.Куліша до О.Вересає писаний 10 грудня 1856 р., хоча познайомилися вони, зрозуміло, принаймні трохи раніше⁶), а тому коли

³Там само.

⁴Там само.– С. 225.

⁵Дослідники Б.Кирдан та А.Омельченко це знайомство датують серпнем 1856 р. (Див.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні.– К., 1980.– С. 93). Прикметно, що, пишучи про збіднілість репертуару сліпих співаків на початку “Записок о Южной Руси”, П.Куліш називає жартівливі пісні “Про Хому та Ярему” і “Дворянку, яка вийшла заміж за хлібороба”, які часто виконував саме Остап Вересай. Цікаво, кого ж тут мав на увазі П.Куліш?

⁶Як доказ знайомства П.Куліша з Остапом Вересаєм улітку 1856 р. (уже після виходу у світ першого тому “Записок о Южной Руси”) Б.Кирдан подав уривок Кулішевого листа до дружини, що є продовженням листа від 21 серпня 1856 р. про відвідини будинку Г.Галагана, де жив Остап Вересай: “Забыл я рассказать тебе об Остапе, сокиринском бандуристе, который играет роль в первой части 2-го тома “Записок о Южной Руси”. Пошли мы к нему в хату и долго с ним беседовали. Он очень умен и благороден чувствами” (Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии...– С. 215–216). Закономірно, що про Остапа

¹Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш.– СПб., 1856.– Т. 1.– С. 43.

²Лист П.Куліша О.Вересаєві від 10 грудня 1856 р. // Киевская Старина.– 1904.– Т. LXXXIV.– Февраль.– С. 221.

Л.Жемчужников від бандуриста Остапа “записував” у корчмі під Києвом пісні про Кирика і про Правду і Кривду (це було, коли вірити даті, зазначеній у “Записках о Южной Руси”, перед 25 грудня 1855 р.⁷), П.Куліш ще не знав про О.Вересая. Тим часом, окремі деталі історії життя цього бандуриста Остапа із другого тому “Записок о Южной Руси” (він був, як і Вересай, із Калюжинців⁸), зокрема його оповіді про своє нелегке життя та знущання з нього зятя вказують на те, що тут йдеться власне про Вересая.

Ось що писала з приводу постаті кобзаря Остапа в Кулішевих “Записках о Южной Руси” Олена Пчілка: “Кобзарь Остап промелькнул таким образом в “Зап[исках] о Ю[жной] Р[уси]” фантастическим силуэтом, как личность неизвестная. Между тем можно думать, что редактор “Зап[исок] о Ю[жной] Р[уси]” знал, кто был кобзарь, певший такие замечательные песни, как о “правде” и об истории легендарного священника с Кириком (поэма будто бы тогда же, вместе с песнею о правде украинской записанная в степной корчме, от того же “странствующего кобзаря”⁹).

Думаю, певною відповіддю на це фактично риторичне запитання Олени Пчілки про те, чому П.Куліш так детально описав свої зустрічі з А.Никоненком, А.Шутом та іншими народними лірниками та оповідачами, але обминув О.Вересая, хоча на час виходу другого тому добре його знав, може бути стаття “Остап Вересай. Сокиренський кобзар”, опублікована в “Правді”

Вересая нема згадки у Кулішовому листуванні до 5 квітня 1856 р. (Див.: Куліш П. Повне зібрання творів.– К., 2009.– Листи.– Т. 2.– 1850–1856.– 670 с.).

⁷Тут треба дещо поправити К.Грушевську, котра також прагнула з’ясувати це питання. Вона писала: “Запис другого тому “Записок”, зроблений від кобзаря Остапа, датований “25 декабря 1855 г.” – дата фантастична, бо на Різдво (се ж перший день Різдва!) того року Жемчужников був у Києві” (Грушевська К. Збирання і видавання дум в XIX і в поч. XX в. // Українські народні думи.– Том перший корпусу.– [К.], 1927.– С. LXXII). На мою думку, дата “1855, декабря 25. Киев” є вказівкою на закінчення підготовки всього матеріалу “Сказки и сказочники” та передачі його Кулішеві, а не на день перебування Л.Жемчужникова у корчмі під Києвом.

⁸Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш.– СПб., 1857.– Т. 2.– С. 101).

⁹Олена Пчілка. [Передмова] Письма к Остапу Вересая П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова // Киевская Старина.– 1904.– Т. LXXXIV. – Февраль.– С. 213.

(чч. 15-18 за 1868 р.) за підписом Микола Воловід. У “Словнику українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.)” О.Дея¹⁰, із покликанням на “Діло” (ч. 3 за 1 (13) квітня 1899 р.), написано, що Микола Воловід це Василь Білозерський. Не вдаючись у подробиці доведення цієї думки у виданні О.Дея, зазначу, що існує й інше міркування, котре свого часу досить аргументовано обстоювала К.Грушевська. Так, дослідниця зазначала, що оскільки до статті додано чотири листи Остапа Вересая, писані саме до П.Куліша (у публікації – “до приятеля на чужину”), котрі, до речі, не згадуються у словнику псевдонімів, “і видно Куліш був автором самої статті”¹¹.

Аналізуючи цю статтю про О.Вересая, К.Грушевська відзначала передусім унікальність факту “уведення звичайного кобзаря до історії літератури та трактування його на рівні справжнього артиста, не тільки виконавця, але й представника творчості народної – поета. Ся маніфестація підкреслювала зв’язок народної української поезії з книжною поезією, підкреслювала одність поетичної еволюції нації в дусі “Записок о Южной Руси”¹². Відтак, можна припустити, що, певним чином обминувши постать О.Вересая в “Записках о Южной Руси”, П.Куліш усе ж написав про нашого знаменитого співця окрему спеціальну велику розвідку в “Правді”, на що вказують стиль статті та акцентація на окремих деталях із творчого життя самого Куліша.

У своїй сліпоті кобзарі часто бачили віщий знак або покару за якісь свої учинки. У “Записках о Южной Руси” П.Куліш навів характерну оповідь сліпця із Богуслава, що на Київщині, Бориса Запари, котрий вважав, що причиною його сліпоті було материнське прокляття¹³. Цікавою є й оповідь сліпого співця Остапа із Калюжинців (як уже зазначалося вище, можливо, Вересая), яку начебто записав Л.Жемчужников у тому ж шинку під Києвом: “Як осліп? Е, Бог його знає... не можна того знать. Бачте, як був я хлопцем, то, кажуть, був проворний. Батько молотив, а хтось увійшов у хату запалить люльку да й питає: “Де

¹⁰Див.: Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.).– К., 1969.– С. 442.

¹¹Грушевська К. Збирання і видавання дум...– С. LX-XIX.

¹²Там само.– С. LXXIX.

¹³Записки о Южной Руси...– Т. 1.– С. 80.

ж батько з матір'ю спить? На полу?» – “На полу”, – кажу. А він регоче. “А, може, на печі?”. Я кажу: “На печі”. А він регоче. Да як пішов він, так я й осліп. Треба було мене різкою сікти, то, може б, я й не осліп”¹⁴. К.Грушевська писала, що цю саму історію О.Вересай згодом повторив О.Русову, розповідаючи про своє життя¹⁵.

Однак найбільш затемненою, а тому й цікавою є фольклорно-літературна історія відомої “Пісні про Кирика”, названої в “Записках о Южной Руси” “Балладой из времен унии” та опублікованої лише в невеликій частині тиражу другого тому (с. 83–95)¹⁶. У переважній більшості випущених примірників цих сторінок просто нема – після 83 стор. одразу ж іде 96. Прикро, але саме такий “урізаний” примірник другого тому використало видавництво “Дніпро” для репринтного перевидання “Записок о Южной Руси” у 1994 р., при цьому досить дивно пояснивши такий факт у своїй редакційній примітці: “В оригинале нарушена нумерация колонцифр: по содержанию за стр. 83 следует стр. 96”.

Як видно із тексту “Записок”, цю “баладу” Л.Жемчужников записав узимку 1855 р. у сільському шинку по дорозі до Києва від сліпого співця Остапа, котрий повертався з ярмарку. Однак інформація П.Куліша із вказівкою на цього таємничого кобзаря Остапа та Л.Жемчужникова як записувача “Пісні про Кирика” у таких дуже непростих польових умовах протягом усього ХХ ст. викликала численні критичні відгуки, в яких піддавалися сумніву як обставини запису, так і вказівка на особу цього російського та українського художника і фольклориста як власне записувача твору.

Однією із перших такі сумніви висловила ще Олена Пчілка, котра справедливо зазначала, що Л.Жемчужникову було дуже непросто, ховаючись,

потайки записати поетичну легенду на 12 сторінок у корчмі, причому прослухавши твір лише один раз. Відтак, резюмувала дослідниця, скоріше всього кобзар Остап у корчмі був не Вересай (перша згадка про знайомство з О.Вересаєм у мемуарах Л.Жемчужникова датована 1853 р.¹⁷, а тому коли б справді наприк. 1855 р. йшлося саме про Остапа Вересая, то Л.Жемчужников би це зазначив), а відтак пісня про Кирика йому не належить¹⁸. Унаслідок цього “осталась в тумане (как мне кажется, нарочитом) личность кобзаря, будто бы исполнявшего её [себто баладу про Кирика. – В.І.]: пел её где-то какой-то “странствующий кобзарь””¹⁹. Цю ж думку згодом повторили Б.Кирдан та А.Омельченко: “Кобзар Остап – де-що романтизований образ народного співця, а не реально змальований Остап Вересай”²⁰.

Підсумовуючи свої думки, Олена Пчілка зазначала, що відкритим залишається також питання про те, “кто же кого ввел в заблуждение [пісню про Кирика. – В.І.] – Жемчужников ли Кулиша, или Кулиш читателей “Зап[исок] о Ю[жной] Р[уси]””²¹.

Більшість сучасних дослідників одностайно передусім у тому, що в даному випадку мова ніяк не повинна йти про Остапа Вересая, як це можна зрозуміти із тексту “Записок о Южной Руси”, у репертуарі якого ні М.Лисенко, ні О.Русов такої пісні не виявили. Б.Кирдан та А.Омельченко так і писали: “він [себто П.Куліш. – В.І.] вклав в уста кобзаря Остапа легенду, якої Остап Вересай не знав”²². Твердження Ф.Лаврова про те, що О.Вересай таку пісню про Кирика усе ж знав, мабуть, треба сприймати із поправкою на тенденційність його дослідження про нашого славетного кобзаря, в якого Ф.Лавров передусім шукав конкретних підтверджень для своїх висновків про антиклерикальну соціальну спрямованість репертуару О.Вересая: “Вороже ставилось до Вересая

¹⁴Там само.– Т. 2.– С. 100–101.

¹⁵Грушевська К. Збирання і видавання дум...– С. LXIX.

¹⁶Посилаючи Г.Галаганові другий том “Записок о Южной Руси”, П.Куліш зазначав: “Слідом за “Радою” [ідеється про історичний роман П.Куліша “Чорна рада. Хроніка 1663 року”.– В.І.] післав я Вам по книжці і другого тому “Записок”. Там єсть легенда про попа-уніта. Хоть її цензор і пропустив, а для продажі я вирізав із екземплярів, щоб не вз’їлись на мене попи, бо на злодію шапка горить” (П.Куліш – Г.Галагану. Лист від 30 березня 1857 р. // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані.– Нью-Йорк–Торонто, 1984.– С. 105.

¹⁷Див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого.– Л., 1971.– 151–161.

¹⁸Див.: Киевская Старина.– 1904.– Т. LXXXIV.– Февраль.– С. 215.

¹⁹Там само.

²⁰Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні...– С. 99.

²¹Киевская Старина.– 1904.– Т. LXXXIV.– Февраль.– С. 215.

²²Там само.– С. 99.

і духовенство, яке він нерідко висміював у своїх сатиричних і гумористичних піснях [...]. Найдошкульнішою для попів була “Пісня про Кирика та ненажерливого попа”²³. Однак, наводячи перелік фольклорних творів, котрі О.Вересай знав, Ф.Лавров тексту “Пісні про Кирика” не подав. Прикметно, що у виданні 1980 р. Ф.Лавров про Остапа Вересая як виконавця “Пісні про Кирика” писав не так категорично, як 1955 р., знову ж таки не покликаючись на джерело такого твердження.

Думаю, що це питання слід залишити відкритим до новіших спеціальних досліджень. Адаже, як слідом за Ф.Колессою зазначала К.Грушевська, для репертуару усякого народного співця, у тому числі й Остапа Вересая, характерна змінливість, що врешті засвідчив К.Ухач-Охорович, котрий виявив, що О.Вересай знав ще три думи, яких О.Русов свого часу не зафіксував²⁴.

Новий етап поглибленого вивчення цього, здавалося б, простого фактичного питання припадає уже на кін. ХХ ст. і пов’язаний з працями відомого та авторитетного українського фольклориста О.І.Дея, котрий до IX Міжнародного з’їзду славистів (К., 1983) опублікував статтю “Методологічна та джерелознавча база видання зводів фольклору слов’янських народів”, у якій використав значною мірою сенсаційний матеріал стосовно обставин запису цієї балади – невідому науці записку брата дружини П.Куліша М.М.Білозерського²⁵, датовану 9 грудня 1885 р.

Тут нема потреби ще раз подавати цей уже тепер відомий архівний матеріал, а тому спинюся лише на його основних положеннях. Так, М.М.Білозерський наголошував, що цю баладу

²³Лавров Ф.І. Кобзар Остап Вересай.– К., 1955.– С. 7.

²⁴Див.: Грушевська К.М. Збирання і видавання дум...– С. LXXXIV.

²⁵Цікаво, що П.Куліш, здається, дуже шанував Миколу Михайловича Білозерського як фольклориста. Так, у своєму листі до нього від 1 серпня 1855 р. брата своєї дружини він не лише втаємничував у плани видання “Записок о Южной Руси”, просив надсилати фольклорні матеріали, а й зазначав, що хотів би почути його думку про свою майбутню книжку: “... я бы желал иметь Вас первым читателем упомянутой этнографической книги. Вы могли бы принести мне пользу своими замечаниями и воспоминаниями. Видите, какой Вы уже знаменитый человек!” (Куліш П. Повне збирання творів.– Листи.– Т. 2.– С. 276).

від початку до кінця записав саме він 13 січня 1856 р. у Києві на квартирі у Кулішів від лірника Василя Липника з Димера, що неподалік від Києва, а Куліш її текст опублікував “со значительными пропусками”, відтак вся вона “переделанная или, правильнее сказать, “исправленная” им”²⁶. Така ситуація, як зазначав М.Білозерський, врешті призвела до того, що “часть речи Остапа и все разговоры людей, присутствующих в шинке в с. Яблуновка, относящиеся до этой баллады, и сцена питья горилки за здоровье Кирика (“Записки о Южной Руси”, с. 95–96) – чистейшая выдумка, совершенно неприличная для научного сборника”²⁷. Про достовірність змісту цієї записки, за О.Деєм, свідчить і порівняння рукописного запису, який здійснив М.Білозерський, і тексту, наведеного в “Записках о Южной Руси” П.Куліша²⁸.

Однак навіть така, здавалося б, очевидна й аргументована вказівка на записувача твору та особу народного співця, сперта на архівний матеріал, аж ніяк не вичерпує проблеми. Річ у тому, що наука знає ще й свідчення Л.Жемчужникова, котрі той, як і М.Білозерський, виклав власноручно. Йдеться про цитовані уже в даній статті мемуари “Мои воспоминания из прошлого”, вперше всі шість частин яких за авторським машинописним примірником опубліковані 1971 р. Прикметно, що О.Деї чомусь про них зовсім “забув”. Тим часом Л.Жемчужников зазначав, що одного разу він “зустрів у Києві лірника, від якого записав тоді ж дуже цікаву баладу про “Бідного Кирика, попа и алчущую попадью”. Кулиш был очень доволен этим оригинальным народным произведением”²⁹.

Як бачимо, тут непросто встановити істину – врешті, залишу цю тему для майбутньої спеціальної розвідки.

²⁶Цит. за: Деї О.І. Методологічна та джерелознавча база видання зводів фольклору слов’янських народів...– С. 277.

²⁷Там само.

²⁸Таке зіставлення автор цієї статті зробив в академічному виданні “Записок о Южной Руси”, що готується у видавництві “Критика”.

²⁹Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого...– С. 210–211.